

مناسبات‌های دین و روان‌شناسی

چکیده: مناسبات دین و روان‌شناسی در چهار محور روان‌شناسی دین، روان‌شناسی دینی، خدمات دین به روان‌شناسی و کاربردهای روان‌شناسی در نهادهای دینی دنبال شده‌اند. در روان‌شناسی دین مباحث پیدایش دین، مؤلفه‌های دینداری، پیامدهای دینداری و سنجش دین مطرح می‌شوند و نیز مفاهیم و گزاره‌های دینی مورد تجزیه و تحلیل روان‌شناسی قرار می‌گیرند؛ یعنی از توصیف، تبیین، رشد، آسیب‌شناسی و پیامدهای آنها بحث می‌شود. در روان‌شناسی دینی از تکوین و رشد روان‌شناسی در فرهنگ دینی و براساس پیش‌فرض‌های دین سخن می‌رود. مباحث مربوط به خدمات دین به روان‌شناسی عبارت است از: توجه به ساحت‌های ناشناخته، روش تحقیق کیفی، بهداشت روانی، مشاوره و درمان و روان‌شناسی کمال. در بحث خدمات روان‌شناسی به نهادهای دینی نیز به بخش‌های آموزش، پژوهش، مشاوره و تبلیغ پرداخته شده است.

کلیدواژه‌ها: دین، روان‌شناسی، مناسبات دین و روان‌شناسی، خدمات دین به روان‌شناسی، خدمات روان‌شناسی به نهادهای دینی.

* دانش‌آموخته‌حوزه علمیه، کارشناس ارشد روان‌شناسی بالینی، دانشجوی دکترای فلسفه دین و عضو هیئت علمی پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

روان‌شناسی به عنوان یک علم تجربی با دین چه ارتباطی دارد؟ آیا دین بر روان‌شناسی تأثیراتی دارد؟ آیا روان‌شناسی کاربردهایی در حوزه و قلمرو دین دارد؟ به طور کلی تعامل روان‌شناسی و دین چگونه است؟ به تعبیر دیگر، دین و روان‌شناسی چه مناسبت‌هایی با هم دارند؟

اینها برخی از پرسش‌ها و مسائلی است که در این جستار به اختصار در صد پاسخگویی به آنها هستیم. روان‌شناسی یکی از شاخه‌های علوم انسانی است که در جهان امروز جایگاه نسبتاً فراگیری یافته و تقریباً در همه عرصه‌های زندگی، مانند فرایند رشد و تحول (کودکی، نوجوانی، جوانی، میان‌سالی و سالمندی)، تعلیم و تربیت، یادگیری، روابط اجتماعی، نیازها، انگیزش و هیجان، هوش، تفکر و خلاقیت، شخصیت، نابهنجاری‌های روانی و درمان آنها و... کاربرد دارد. حتی در حوزه‌های خاص، مانند تبلیغات و رسانه‌ها، قضا، رایانه و هوش مصنوعی، کار و صنعت و مانند آنها حضور چشمگیری پیدا کرده است.

بنابراین، ضرورت روشنگری هرچه بیشتر مناسبت‌های روان‌شناسی و دین و نیز کاربردهای روان‌شناسی در دین و نهادهای دینی روشن می‌گردد. ابتدا بهتر است واژگان کلیدی بحث تعریف گردند.

مقصود از «دین»^۱ در اینجا مفهوم الهی آن است و به معنای مجموعه گزاره‌هایی است که ما در منابع قدسی یا مقدس آنها را تعبداً می‌پذیریم. از دیدگاه دین اسلام، قرآن و روایات معتبر، منابع مقدس اند. این اصل دین است که در افراد به صورت دینداری و در جامعه به اشکال گوناگون نهادهای دینی ظهور و بروز دارد؛ بنابراین، صورت‌های غیرالهی از دین که در بعضی از کتاب‌های روان‌شناسی دین به نام «دین» شناسانده می‌شوند (مانند مراسم جادوگری و رقص‌های خاص) مورد نظر ما نیستند. مقصود از دین در اینجا، ادیان الهی و آسمانی است. البته تعاریف بسیاری برای دین در کتب فلسفه دین بیان شده است که در اینجا لزومی به بحث از آنها نمی‌باشد.

مقصود از «روان‌شناسی»^۲ نیز اجمالاً مطالعه علمی رفتارها و فرایندهای روانی

1. Religion.

2. Psychology.

است (اتکینسون و همکاران، ۱۳۷۰، ج ۱، ص ۳۵) که محصول آن در مکاتب روان‌شناسی ظهور یافته است. امروزه در جهان روان‌شناسی، چهار سرمشق مسلط وجود دارد که عبارت‌اند از: ۱. رفتارگرایی^۳؛ ۲. روان‌تحلیل‌گری^۴؛ ۳. انسان‌گرایی^۵؛ ۴. مکتب‌شناختی.^۶

بنابراین، وقتی که از مناسبات دین و روان‌شناسی بحث می‌شود، منظور از «دین» گزاره‌های موجود در قرآن و روایات معتبر است، و منظور از «روان‌شناسی» روان‌شناسی کلاسیکی است که روان‌شناسان آن را به‌طور عام پذیرفته‌اند؛ یعنی علمی که در جوامع دانشگاهی امروز، میدان‌دار است.

بحث بعد، درباره قلمرو موضوع و محورهای مناسبات دین و روان‌شناسی است. دین و روان‌شناسی در اینجا دو شاخه معرفتی هستند. آبشخور و منشأ شاخه معرفتی دین در ابتدا، شهود انبیا و اولیای الهی است که از طریق وحی صورت می‌گیرد و در ادامه، با روش‌های نقلی به ما منتقل می‌شود. روان‌شناسی مورد بحث، منبع معرفتی دیگری است که در فرضیه‌سازی و کلیات انتزاعی با روش‌های عقلی، و در جزئیات با روش‌های تجربی، محصولات خود را ارائه می‌کند؛ بنابراین، هدف ما در اینجا، مقایسه این دو منبع معرفتی و بیان نوع روابط و خدمات متقابل دین و روان‌شناسی است.

این مناسبات را می‌توان در چهار محور بررسی کرد: روان‌شناسی دین، روان‌شناسی دینی، خدمات دین به روان‌شناسی و کاربردهای روان‌شناسی در نهادهای دینی. در دو محور اول به مباحث نظری و دو محور بعدی به مباحث عملی و کاربردی‌تر می‌پردازند.

۱. روان‌شناسی دین

کتاب‌هایی مانند روان‌شناسی دین^۷ از ولف^۸ یا روان‌شناسی و دین نوشته آرگیل^۹ یا

3. Behaviorism.

4. Psychoanalysis.

5. Humanism.

6. Cognitive.

7. Psychology of Religion.

8. Wulff, D.

9. Argyle, M.

روان‌شناسی باورهای دینی^{۱۰} اثر براون^{۱۱} از منابع مشهور روان‌شناسی دین هستند. محورهای بحث این شاخه علمی عبارت است از: منشأ پیدایش دین، ضرورت آن در زندگی بشر و سنجش دین. مقصود از «دین» در روان‌شناسی دین، عمدتاً دینداری است. البته در عرف متخصصان، از آن با (religion) تعبیر می‌کنند، ولی موضوع بحث آنها بیشتر دینداری افراد است و تنها در موارد خاصی، ممکن است به خود گزاره‌ها بپردازند؛ بنابراین پیدایش دین، یعنی پیدایش دینداری. «سنجش دین» نیز به همین معنا است. ابعاد و مؤلفه‌های دین، پیامدهای مثبت یا احیاناً منفی دینداری که مورد نظر غربی‌ها است تحلیل روان‌شناختی باورها، مناسک و مراسم دینی در این مقوله مورد بحث قرار می‌گیرد. پس یکی از مناسبات دین و روان‌شناسی، در حیطة و قلمرو روان‌شناسی دین صورت‌بندی می‌شود که در حقیقت، یکی از شاخه‌های روان‌شناسی است. روان‌شناسی، دین را به عنوان یک موضوع، بررسی می‌کند؛ یعنی دینداری یا حالات نفسانی و پدیده‌هایی که در انسان در اثر ارتباط با دین یا نمودهای خارجی آن تحقق پیدا می‌کند، (البته با روش‌هایی که مورد نظر خودشان است) محور بررسی‌های روان‌شناسی دین است.

چگونه می‌توان از مجموع پتانسیل‌ها و علومی که در روان‌شناسی وجود دارد، به نفع دین استفاده کرد؟ به نظر می‌رسد در دو بخش کلی می‌توانیم این موضوع را ترسیم کنیم: بخش اول تحلیل روان‌شناختی مفاهیم و آموزه‌های دینی است، بخش دوم، کاربرد دین در نهادهای دینی که در محور چهارم از آن بحث خواهیم کرد.

مقصود از «تحلیل روان‌شناختی» چیست؟ در «تحلیل روان‌شناختی» چند نکته را باید مدنظر قرار دهیم: یکی «توصیف علمی» است؛ یعنی گاهی مثلاً تقوا مفهومی دارد که در دین آمده است. ولی ما می‌خواهیم با تحلیل روان‌شناختی یک توصیف روان‌شناختی دقیق از آن به دست آوریم و آن را به همان معنایی که در روان‌شناسی بالینی یا مرضی هست، توصیف کنیم، و ببینیم پیدایش آن موجب به وجود آمدن چه عواملی می‌شود، چگونه رشد می‌کند و چگونه ارتقا می‌یابد. مفاهیم دینی و آموزه‌های دینی بیشتر مقول به تشکیک هستند؛ بنابراین باید ببینیم از درجات پایین تا عالی، چه عواملی موجب رشد و تقویت آنها می‌شوند؟

10.The Psychology of Religious Behavior.

11.Brown, B.

برای انجام دادن یک کار پژوهشی، باید بتوانیم این گونه مفاهیم را براساس نظریات موجود در روان‌شناسی یا احیاناً نظریه جدیدی که مورد نظر ما است تبیین کنیم؛ یعنی علت‌یابی کنیم که چرا این حالت اتفاق می‌افتد؛ نیز موانع (آسیب‌شناسی روانی) و آسیب‌هایی را که نمی‌گذارند این مفهوم تکون و رشد پیدا کند، بشناسیم. بنابراین، تحلیل روان‌شناختی مفاهیم و آموزه‌های دینی، در شش محور توصیف علمی، پیدایش، رشد، تبیین، آسیب‌شناسی و پیامدها صورت می‌گیرد و باید در یک مقاله یا پروژه تحقیقی به آنها پرداخت. تحلیل روان‌شناختی این شش محور، می‌تواند در پنج حوزه دنبال شود:

۱-۱. مفاهیم انسان‌شناختی

برای کاوش مفاهیم انسان‌شناختی‌ای که در دین و متن قرآن کریم آمده‌اند، باید به تفسیر مراجعه کرد؛ مانند صفاتی که برای انسان ذکر شده است: هُلُوع، جَزوع، منوع، لیفجر امامه، ظلوم جهول. اما این مفاهیم را می‌توان از دید روان‌شناختی نیز بررسی کرد؛ مثلاً اینکه قرآن می‌فرماید «انسان منوع است» یعنی چه؟ تعریف علمی و روان‌شناختی این مفهوم چیست؟ تکون آن چگونه است؟ چه طور انسان منوع می‌شود؟ یا نسبت به خیر حریص می‌شود؟ چرا انسان این طور می‌شود؟ اینجا روان‌شناسی می‌تواند به دین کمک کند و سیر تکون، عوامل رشد و مسائلی از این قبیل را درباره هر یک از صفات مثبت یا منفی که در قرآن به انسان نسبت داده شده‌اند، مورد بحث قرار دهد.

۲-۱. مفاهیم اعتقادی

مفاهیم اعتقادی در حقیقت جزء ارکان دین هستند. ما باید محوری‌ترین مفاهیم دین؛ مثل ایمان، نفاق، کفر، توکل، رضا و تسلیم را مورد تحلیل روان‌شناختی قرار دهیم. باید ذره‌بین روان‌شناسی به دست بگیریم و ببینیم مثلاً «ایمان» که قرآن بیش از همه مفاهیم آن را به کار می‌برد، از نظر روان‌شناختی چیست؟ به چه حالتی در انسان «ایمان» گفته می‌شود؟ آیا ایمان، یعنی اعتماد، یا امید، یا عشق چنان که بعضی‌ها گفته‌اند یا هیچ کدام؟ اگر هیچ کدام، پس فرق مفهوم ایمان با اینها چیست و مرز آنها کجا است؟ ما باید براساس نظریه‌های موجود یا نظریه و الگوهایی که خود می‌توانیم به آنها برسیم، این مفاهیم را تبیین کنیم. این یک اصل بسیار مهم است: تبیین دقیق مفهوم

ایمان، برای افزایش ایمان و تربیت در مراکز تربیتی کارایی زیادی خواهد داشت. با شناخت چپستی ایمان راه برای شناخت عوامل پیدایش و موانع آن نیز هموار می‌شود. به‌طور مثال ویلیام جیمز در تلاش خود برای تبیین دین، تجربه دینی و احوال دینی را مهم‌ترین و ژرف‌ترین ابعاد دین می‌داند و آن را به عنوان گوهر اصلی دین معرفی می‌کند (ر. ک: انواع تجربه دینی [The Varieties of Religious Experience] ۲۰۰۲) یا ایمان را به عنوان «اراده معطوف به باور» تجزیه و تحلیل می‌کند؛ بدین معنا که ایمان صرفاً براساس براهین و استدلال‌های مربوط به وجود نمی‌آید، بلکه اراده انسان است که این گرایش را به وجود می‌آورد (ر. ک: جیمز، اراده معطوف به باور، ۱۹۷۳، و نیز آذربایجانی، «توجیه ایمان از دیدگاه ویلیام جیمز»، ۱۳۸۳).

۳-۱. مفاهیم ارزشی و اخلاقی

اگر دین را سه بخش بدانیم (عقاید، احکام و اخلاق) بخش مهمی از دین «اخلاق» است. غیر از مفاهیم عام اخلاقی، مانند «خوب» و «بد» و «فضایل» و «رذایل» یک سلسله مفاهیم مثل «توبه» و «تقوا» هست که بار دینی دارند و جزء مفاهیم اخلاقی خاص دین به شمار می‌روند. در اینجا مقصود ما از «مفاهیم ارزشی و اخلاقی» هر دو دسته اینها است؛ هم فضایل و رذایلی که در دین آمده‌اند؛ مثل تکبر یا تواضع، و هم مفاهیم اخلاقی که بار دینی دارند؛ مثل توبه و تقوا. روان‌شناسی می‌تواند با تجزیه و تحلیل و سنجش این مفاهیم بسیار مفید افتد. برای نمونه، چنان که در برخی کتاب‌های روان‌شناسی مرضی یا روان‌پزشکی^{۱۲} جداولی برای شاخص‌های بیماری ترسیم می‌کنند و ابعاد انگیزشی، هیجانی، بدنی، شناختی، نباتی و جنبه‌های گوناگون بیماری را نشان می‌دهند، ما نیز می‌توانیم مشابه این کار را برای رذایل اخلاقی، مانند «حسد» انجام دهیم. اگر براساس روایات و با الگوی علمی، چنین جدول‌هایی برای تجزیه و تحلیل مفاهیم اخلاقی تهیه شود، روان‌شناس یا حتی مشاور اخلاقی می‌تواند با استفاده از آن، نشانه‌شناسی کند، و بیماری اخلاقی را به راحتی بشناسد. این خدمتی است که روان‌شناسی به اخلاق و ارزش‌های اخلاقی می‌تواند انجام دهد.

۱۲. از جمله ر. ک: روان‌شناسی مرضی تحولی، پریخ دادستان و خلاصه روان‌پزشکی، ترجمه: نصرت‌الله پورافکاری.

۴-۱. مناسک و شعایر دینی

روان‌شناسی در این بخش هم می‌تواند حضور داشته باشد و آموزه‌ها و مفاهیمی مثل نماز، روزه، حج، زیارت، و مراسم سوگواری را توصیف و تحلیل روان‌شناختی کند و شرح دهد که این مناسک چگونه حالتی را در انسان به وجود می‌آورند. مثلاً توصیف روانی نماز، غیر از تعریف فقیه از نماز است. نماز از لحاظ فقهی مجموعه‌ی اذکار و حرکاتی است که جزئیات آن در فقه روشن شده است؛ اما روان‌شناس می‌تواند حالتی را که انسان موقع نماز دارد و نمازی را که مطلوب است، برای ما بیان کند و سیر تکون و عوامل پیدایش آن و مسائل گوناگونی را که در نماز‌گزار اثر گذارند، بهتر ترسیم کند. این‌گونه تحلیل‌ها را در مورد مناسک دیگر و به‌ویژه زیارت نیز می‌توان انجام داد.

۵-۱. گزاره‌های دینی

برای تحلیل روان‌شناختی مفاهیم و آموزه‌های دینی، می‌توان سراغ گزاره‌های دینی هم رفت. برای نمونه گزاره‌های بسیاری در قرآن هستند که می‌توان آنها را تحلیل روان‌شناختی کرد؛ یعنی با توصیف دقیق، و تجزیه و تحلیل رابطه‌ی موضوع و محمول آنها را بیان کرد؛ مثلاً گزاره «ذکر خدا موجب آرامش روان است» *الا بذکر الله تطمئن القلوب* (رعد / ۲۸) یا «نماز انسان را از گناه باز می‌دارد» *ان الصلاة تنهی عن الفحشاء والمنکر* (عنکبوت / ۴۵) از جمله گزاره‌هایی هستند که می‌توان تجزیه و تحلیل روان‌شناسی کرد. با تجزیه و تحلیل روان‌شناختی می‌توان روشن کرد که چه ساز و کاری در نماز وجود دارد که مانع و ناهی از فحشا و منکر می‌شود؛ یعنی می‌توان رابطه‌ی موضوع و محمول و واسطه‌ای را که بین آنها وجود دارد، تبیین کرد و آشکار ساخت که نماز چه چیزی را در انسان به وجود می‌آورد که او را از فحشا باز می‌دارد، یا اینکه روزه چگونه خویشتن‌داری و تقوای انسان را افزایش می‌دهد *لعلکم تتقون* (بقره / ۸۳)، چه رابطه‌ای میان افزایش تقوا و روزه وجود دارد؟ چه پتانسیل‌هایی در روزه هستند که از لحاظ روان‌شناختی موجب افزایش خویشتن‌داری می‌شوند؟ یا چگونه روزه قلب انسان به روی هدایت بسته می‌شود؟ *صم بکم عمی فهم لایرجعون* (بقره / ۱۸) یا *لایعقلون* (بقره / ۱۷۱) یا آیات دیگری که مسدود شدن راه‌های هدایت و نفوذ آن را برای انسان

بیان می‌کنند، چه ساز و کاری طی می‌شود که انسان به آنجا می‌رسد؟^{۱۳}

۲. روان‌شناسی دینی^{۱۴}

ترکیب «روان‌شناسی دین» که پیش از این از آن سخن گفتیم مضاف و مضاف الیه بود، اما «روان‌شناسی دینی» ترکیبی وصفی است و به گونه‌ای از دانش روان‌شناسی اشاره دارد که در بستر فرهنگ دینی تکون و رشد پیدا کرده است. این دانش روان‌شناسی، صبغه دینی را از آنجا به خود می‌گیرد که در فرهنگ دینی تکون و رشد کرده و از مبانی و پیش‌فرض‌های هستی‌شناختی، معرفت‌شناختی و انسان‌شناختی دینی تغذیه کرده و سیراب شده است. به عبارت دیگر اگر با در نظر گرفتن پیش‌فرض‌های دینی، به سراغ روان‌شناسی برویم و آن را تدوین کنیم، «روان‌شناسی دینی» به دست می‌آید. حال اگر در پیش‌فرض‌هایی که گفته شد، بُعد متافیزیکی یا هستی‌شناختی آنها را از دین اسلام بگیریم، محصول آن «روان‌شناسی اسلامی» خواهد بود. به همین ترتیب می‌توانیم «روان‌شناسی مسیحی» و مانند آن نیز داشته باشیم. مباحث متعددی درباره «روان‌شناسی اسلامی» قابل طرح و بررسی است، از جمله: تعریف روان‌شناسی اسلامی، امکان دست‌یابی به آن، دیدگاه‌ها و رویکردهای مختلف در صورت‌بندی روان‌شناسی اسلامی، دیدگاه مطلوب و قابل دفاع درباره روان‌شناسی اسلامی، مراحل تحقق روان‌شناسی اسلامی، امکانات و تمهیدات لازم برای نیل به روان‌شناسی اسلامی و بالاخره آثار و کارهای انجام شده در این زمینه.^{۱۵}

به‌طور کلی بحث از روان‌شناسی اسلامی و روان‌شناسی دینی، یکی از مصادیق بحث «علم دینی» است.^{۱۶}

۱۳. این محور در کتاب درآمدی بر روان‌شناسی دین، از نگارنده این سطور به تفصیل بحث شده است که به زودی منتشر خواهد شد.

14. Religious Psychology.

۱۵. برای مطالعه بیشتر ر. ک: کتاب حوزه و دانشگاه، ج ۱ و ۲، انتشارات حوزه و دانشگاه؛ «پیش‌فرض‌های روان‌شناسی اسلامی»، خسرو باقری، فصلنامه حوزه و دانشگاه، ش ۵ و ۷؛ «روان‌شناسی اسلامی آیا امکان‌پذیر است»، حمید لطفی، فصلنامه حوزه و دانشگاه، ش ۲۹.
۱۶. درباره «علم دینی» ر. ک: فصلنامه حوزه و دانشگاه، شماره‌های ۱۶، ۱۷، ۱۸، ۲۰، ۲۱، ۲۲.

دست‌یابی به روان‌شناسی اسلامی، یکی از مصادیق جنبش نرم‌افزاری و تولید علم نیز هست و تحقق آن موکول به زمان است؛ در عین حال تمرکز تلاش‌های اندیشمندان و صاحب‌نظران می‌تواند در تسریع این حرکت مؤثر واقع شود. برای رسیدن به «روان‌شناسی اسلامی» باید با همهٔ چالش‌هایی که پیش‌روی اسلامی‌سازی علوم انسانی قرار دارد، درافتاد و به همهٔ مباحثی که در آن زمینه‌ها طرح شده است، تن داد. مهم‌ترین چیزی که برای تدوین روان‌شناسی اسلامی مورد نیاز است - چنان‌که اشاره شد - ملاحظهٔ پیش‌فرض‌های هستی‌شناسی، معرفت‌شناسی و انسان‌شناسی دینی است.

۳. خدمات دین به روان‌شناسی

دین در چهار محور می‌تواند به روان‌شناسی یاری رساند:

۳-۱. بهداشت روانی

در روان‌شناسی کلاسیک بعضی از ساحت‌ها و روش‌ها مورد توجه واقع نشده است. دین با معرفت‌هایی که در اختیار روان‌شناسان قرار می‌دهد، توجه آنان را به این نکات هم جلب می‌کند. بعضی از این ساحت‌ها ناظر به ابعاد وجودی انسان است و بعضی از آنها به روش‌های تحقیق باز می‌گردد. برای مثال به گفتهٔ یکی از استادان دانشگاه که در سال ۲۰۰۱ به یونسکو رفته بود «یونسکو به بهداشت روانی کودک توجه بیشتری کرده و کارشناسان آن در یک پروتکل این موضوع را طرح کرده و به این نتیجه رسیده‌اند که غیر از ابعاد سه‌گانه رشد زیستی، روانی و اجتماعی، به رشد معنوی کودک هم باید توجه کرد»؛ یعنی برای اینکه بهداشت روانی او تأمین شود و بتوانیم یک کودک به‌هنجار و سالم داشته باشیم، علاوه بر ابعاد سه‌گانهٔ مزبور، به این بعد چهارم هم باید توجه کنیم. البته معنویتی که در اینجا مطرح شده است، قدری با دین تفاوت دارد و دقیقاً به معنای «دین» نیست، اما بخش عمده‌ای از آن، مباحث دینی است.

امروزه الگوی سلامت نزد کارشناسان تغییر کرده و از الگوی یک‌وجهی - که فقط به مسائل زیستی (سلامت بدنی) توجه می‌کرد - به الگوی چندوجهی رسیده است؛ یعنی کارشناسان علاوه بر سلامت بدنی، به مسائل روانی هم توجه می‌کنند، حتی الگوی سه‌وجهی که مسائل اجتماعی را هم در نظر داشت، امروزه زیر سؤال رفته و الگوی چهاروجهی - که «معنویت» هم در آن لحاظ شده - جای آن را گرفته است.

«بهداشت روانی»^{۱۷} یا «سلامت روانی»^{۱۸} براساس تعریف سازمان بهداشت جهانی عبارت است از: «الگوها، روش‌ها و تدبیرهایی که زندگی راحت و بدون دغدغه و اضطراب را تأمین کند و به عبارت دیگر وجود وضعیت مطلوب و خوب جسمی، روحی و اجتماعی فرد که قابلیت ارتباط متعادل و هماهنگ با دیگران داشته باشد.» (گنجی، ۱۳۷۶، ص ۹ و ۱۰).

این تعریف نگاه حداقلی به بهداشت روانی انسان دارد و صرفاً سالم بودن انسان (نداشتن بیماری و اضطراب و...) را مورد توجه قرار داده است؛ در حالی که امروزه روشن شده است که بدون توجه به نیازهای معنوی انسان، نمی‌توان زندگی راحت و بدون اضطراب یا انسان سالم داشت. افزون بر این، موضوع بالا بردن بهداشت روانی نیز امری است که امروزه مورد توجه واقع شده و دیدگاه‌های متعددی در این زمینه مطرح شده است و روان‌شناسی چون مزلو، راجرز، و آلپورت هر یک الگوهایی را برای انسان کامل یا شخصیت کمال یافته معرفی کرده‌اند.^{۱۹}

۲-۳. روان درمانی

در این زمینه، دین خدمات بسیاری به روان‌شناسی کرده که امروزه بسیار مورد توجه قرار گرفته‌اند. اخیراً کتابی با عنوان روان‌درمانی و معنویت، از ویلیام وست با ترجمه شهیار شهیدی و سلطان علی شیرافکن منتشر شده است که در آن به تأثیرات دین و معنویت در بهبود و درمان بیماری‌های روانی افراد توجه بسیاری شده است. این مطلب نیز از یونگ مشهور است که می‌گوید: «تمام بیمارانی که در نیمه دوم عمرشان به من مراجعه کردند (یعنی حدود ۳۰ سالگی به بعد)، برای درمانشان یک راه دینی و روش دینی اثربخشی وجود داشت. با اطمینان می‌توان گفت که همه آنان از آن رو احساس بیماری می‌کرده‌اند که چیزی را که ادیان زنده هر عصر به پیروان خود عرضه می‌دارند، از دست داده‌اند.» (یونگ، ۱۹۳۳، ص ۲۸۴). این سخن اهمیت درمان را از طریق مسائل دینی نشان می‌دهد.

از جمله روش‌های درمانی بیماری‌های روانی که امروزه با استفاده از تعالیم ادیان در کلینیک‌های روان‌شناسی و روان‌پزشکی مورد استفاده قرار می‌گیرند، عبارت‌اند از: مراقبه، توبه یا بازسازی روانی، مداومت بر ذکر و نماز، گوش دادن به آیات قرآن (با توجه به معانی آنها) و...

17. Mental Hygiene.

18. Mental health.

۱۹. ر. ک: «انسان کامل از دیدگاه اسلام و روان‌شناسی»، مسعود آذربایجانی، فصلنامه حوزه و دانشگاه، ش ۹.

۳-۳. روان‌شناسی کمال

یکی از آثار مهمی که در این زمینه منتشر شده و نظریه‌های انسان سالم یا انسان کامل را به بحث گرفته است، کتاب روان‌شناسی کمال اثر دوآن شولتز، ترجمه گیتی خوشدل است. یکی از محورهای عمده دیدگاه‌هایی که انسان به‌هنگار را معرفی می‌کنند، این است که از دیدگاه دین، انسان کامل یا سالم چه کسی است. به هر روی، دین در معرفی الگوی انسان کامل، می‌تواند به روان‌شناسی مدد رساند.

۳-۴. اخلاق روان‌شناسی

در این موضوع، مطالب و مباحث مفیدی از اینترنت قابل دست‌یابی است. مقالات و منابع بسیاری بر این نکته تأکید می‌ورزند که روان‌شناسان باید در سه حوزه پژوهش، مشاوره، و درمان موازین اخلاقی را رعایت کنند. فرض کنید برای روان‌شناس این سؤال مطرح است که وقتی مراجع از او می‌پرسد: «آیا من می‌توانم خشم خودم را نسبت به همسرم خالی کنم تا به خاطر بیرون‌ریزی دچار افسردگی نشوم؟» آیا او صرفاً می‌تواند بر اساس بهداشت روانی و ملاک‌های آن جواب بدهد یا باید ملاک‌های اخلاقی و دینی را هم در نظر بگیرد؟ در این زمینه نکات زیادی هست که نمی‌توان به همه آنها در این فرصت اندک پرداخت.

۴. کاربرد روان‌شناسی در نهادهای دینی

آخرین محوری که در مناسبات دین و روان‌شناسی می‌توان درباره آن بحث کرد، این است که وقتی دین تجلی خارجی پیدا می‌کند و به صورت نهادهای اجتماعی، مانند روحانیت، حوزه، مسجد، حسینیه، کانون‌های دینی یا در مسیحیت به صورت کلیسا درمی‌آید روان‌شناسی چگونه می‌تواند در این نهادها اثربخش باشد؟

روان‌شناسی علاوه بر تحلیل روان‌شناختی مفاهیم و آموزه‌های دینی در بُعد کاربردی نیز می‌تواند به دین خدمت‌رسانی کند؛ بدین نحو که روان‌شناسی می‌تواند در نهادهای دینی کاربرد داشته باشد و با حضور در این نهادها به متولیان امور آنها کمک کند. این خدمات در چهار محور صورت می‌گیرد:

۴-۱. آموزش

در آموزش متون خوزوی، و مفاهیم دینی یا معارف، چه مسائلی را باید رعایت کنیم؟ نهادهای آموزشی دینی معمولاً در بخش ارزیابی ضعف دارند و از انواع شیوه‌های ارزیابی مانند طرح‌نامه یا رساله چندان بهره نمی‌گیرند (هرچند در این زمینه اخیراً قدم‌هایی

برداشته شده است). ما می‌توانیم با استفاده از نظریه‌هایی که در یادگیری و به‌خصوص در جنبه‌های انگیزشی یادگیری یا در مفاهیم شناختی یا اهداف رفتاری وجود دارند، این خدمات را انجام دهیم.

۲-۴. مشاوره

حوزه و مراکز دینی، مانند سایر مراکز اجتماعی، نیاز به مشاوره دارند؛ چون فرهنگ حاکم بر حوزه، فرهنگی دینی است، اگر مشاوره با مفاهیم حوزوی و دینی آشنا باشد، در خدمت‌رسانی به افراد حوزوی موفق‌تر خواهد بود.

۳-۴. پژوهش

یکی از راه‌های خدمت‌رسانی روان‌شناسی به امر پژوهش در حوزه، طرح مباحثی با عنوان «روان‌شناسی پژوهش» است. این شاخه از روان‌شناسی به پرسش‌هایی از این قبیل پاسخ می‌دهد: چه کنیم انگیزه پژوهش زیاد شود؟ چه کنیم که خستگی و کسالت در پژوهش به وجود نیاید؟ چه کنیم که مسیر پژوهش بهتر طی شود؟^{۲۰}

۴-۴. تبلیغ

«روان‌شناسی تبلیغ» یا «روان‌شناسی تبلیغات» از مباحث روان‌شناسی است که به بایسته‌ها و ویژگی‌های روان‌شناختی پیام، پیام‌رسان و تناسب اینها با مخاطب از جهات سنی، صنفی، جنسی و مانند آن می‌پردازد.^{۲۱}

جمع‌بندی

۱. روان‌شناسی دین (تحلیل روان‌شناختی مفاهیم و گزاره‌های دین):
الف. تحلیل روان‌شناختی: توصیف (تعریف و سنجش)، پیدایش، تبیین، رشد، آسیب‌شناسی و پیامدها؛
ب. مفاهیم و گزاره‌ها: انسان‌شناختی، اخلاقی، اعتقادی، مناسک و شعائر.
۲. روان‌شناسی دینی: تکون و رشد روان‌شناسی در فرهنگ دینی و براساس پیش‌فرض‌های معرفت‌شناختی، هستی‌شناختی و انسان‌شناختی دین.
۲۰. جهت مطالعه بیشتر در این موضوع ر. ک: «روان‌شناسی پژوهش»، از نویسنده این مقاله، دوفصلنامه پژوهش، پیش‌شماره اول، پاییز ۸۳.
۲۱. جهت مطالعه بیشتر در این موضوع ر. ک: «روان‌شناسی و تبلیغات»، از محمد کاویانی که در همین شماره منتشر شده است.

۳. خدمات دین به روان شناسی:
- الف. ساحت های انسان (توجه به ساحت های ناشناخته)؛
- ب. توسعه روش تحقیق (از کمی به کیفی)؛
- ج. بهداشت روانی (الگوی رشد، سلامت و...)
- د. مشاوره و درمان (توجه به نیازهای متعالی و استفاده از فنون خاص)؛
- هـ. روان شناسی کمال (ارائه الگوی انسان کامل و ارتقای ظرفیت های انسان)؛
- و. اخلاق روان شناسی (در پژوهش، مشاوره و درمان).
۴. خدمات روان شناسی به نهادهای دینی در بخش های آموزش، پژوهش، مشاوره و تبلیغ.

منابع:

۱. آذربایجانی، مسعود، «انسان کامل از دیدگاه اسلام و روان شناسی»، فصلنامه حوزه و دانشگاه، ش ۹، ۱۳۷۵.
۲. آذربایجانی، مسعود، «توجیه ایمان از دیدگاه ویلیام جیمز»، فصلنامه پژوهش های فلسفی-کلامی، ش ۱۹ (سال پنجم / ش ۳)، دانشگاه قم، بهار ۱۳۸۳.
۳. اتکینسون و همکاران، زمینه روان شناسی، ترجمه: نقی براهنی و همکاران، تهران، رشد، ۱۳۷۱.
۴. شولتز، دوآن، روان شناسی کمال، الگوهای شخصیت سالم، ترجمه: گیتی خوشدل، تهران، نشر نو، ۱۳۶۲.
۵. گنجی، حمزه، بهداشت روانی، تهران، نشر ارسباران، ۱۳۷۶.
۶. وست، ویلیام، روان درمانی و معنویت، ترجمه: شهریار شهیدی و سلطان علی شیرافکن، تهران، رشد، ۱۳۸۳.
7. Wulff, D.M, *Psychology of Religion*, New york, John Wiley, 1991.
8. Argyle, M., *Psychology and Religion*, London, Rout ledge 2000.
9. Brown, h. B., *The Psychology of Relious belief*, London, Academic Press, 1987.
10. James, W. *The varieties of Relious Experience.*, London and New York, Routledge, 2002.
11. James, W. *The Will to Believe and other Essays in Popular Philosophy*, hangman Green and co. New . York, 1973.
12. Jung, C. G., *The sprit in Man, Art ran literature*, London Ark Paper backs, 1993.